

Hoofdstuk V: Vroegmoderne Staatstheorieën

Anders dan de utopieën, leggen de in de Renaissance ontwikkelde staatstheorieën de nadruk op **handelingsadviezen**, die in de actuele politieke constellaties een concrete toepassing zouden moeten vinden. Door de – weliswaar langzame maar merkbare - algemene tendens tot emancipatie van het menselijk zelf-verstaan uit de goddelijk-scheppende ordening, zijn de politieke omstandigheden niet meer vast-geschreven, maar als opgave aan de mens zelf toevertrouwd. Vanaf de Griekse filosofie werd elke menselijke vormgeving in deze wereld begrepen als een handelen binnen ‘specifieke’ grenzen. Deze formulering is vrij letterlijk bedoeld, want in de filosofie van de oudheid en de middeleeuwen hadden alle dingen en alle handelingen een bepaalde ‘**species**’, een gestalte, een vorm. Deze ‘vormen’ werden ook wel aangeduid als het ‘**wezen**’ of de ‘**natuur**’ van de dingen. Niets in de wereld was vormeloos, alles had een bepaalde ordening, te beginnen bij de kosmos (wat letterlijk ‘mooie ordening’ betekent), die immers aan de chaos zijn vormeloosheid had onttrokken (vgl. ook de Bijbels scheppingsgedachte waar sprake is dat alles ‘soort na soort’ wordt geschapen).

Binnen het geheel van deze ordening nu is de mens het wezen dat van nature op gemeenschap gericht is, de mens is een ‘**zoon fysei politikon**’. Pas binnen een burgerlijk samenleven van een gemeenschap verwezenlijkt de mens zijn eigen natuur. Deze **doelgerichtheid, oftewel ‘teleologie’** (Grieks: ‘telos’ betekent ‘doel’) is in zijn wezen ingeschreven. Met als gevolg dat een antieke en middeleeuwse antropologie, dus een visie op de mens als mens, steeds aan deze eidetische (vormgevende) bindingen gekoppeld bleef.

Door de filosofie van de Renaissance voltrekt zich echter **op antropologisch terrein een filosofiehistorische breuk**, die een nieuw paradigma gaat introduceren. Het ‘eidos’, het wezen, de natuur van de mens wordt ten koste – of ten bate (?!) - van zijn vrijheid onttroont. Voorbereid in het laatmiddeleeuws filosofisch-theologisch denken krijgt deze beweging de naam ‘**voluntarisme**’ (Latijn: ‘voluntas’ – ‘wil’). In de filosofie is dit wel de scheidslijn tussen een premoderne en de moderniteit.

In de traditie waren de wezenskenmerken, de eidetische karakters van de dingen (en de mens) tot gedachten in Gods eigen Geest geworden. God zelf had immers door de schepping zijn ‘afdrukken’ in de dingen achtergelaten. Binnen de stroming nu van het voluntarisme worden deze gedachten vrije absolute verrichtingen van een almachtige goddelijke wil. Waarom – zo is de overweging – zou de macht van God gebonden zijn aan de wezenstrekken die eenmaal in de dingen zijn ingeschreven? Dan zou Gods macht zelf gebonden zijn aan dingen buiten Hem. De traditie sprak hier van een ‘**potestas Dei ordinata**’, een ‘**geordende macht van God**’. In de uiteenzettingen van het voluntarisme wordt Gods macht van deze binding bevrijd, ze wordt tot een ‘**potestas Dei absoluta**’, een ‘**absolute macht van God**’. Deze vooreerst theologische speculatie zou weinig slagkracht ontwikkelen, zolang zij enkel op het Godsbeeld beperkt bleef. Immers, werd er niet altijd al gesproken over ‘Gods oneindige macht’?

Omdat **de mens** echter ook voortaan - aan het einde van de middeleeuwen en ook in de vroegmoderne – als het **evenbeeld van God** wordt gezien, kan dit theologisch-filosofische paradigma nu ook de beslismacht van de menselijke wil van alle eidetische beperkingen bevrijden. Het beeld-zijn van de mens is niet beperkt tot de ‘ratio’ maar omvat ook de ‘voluntas’ (de wil) van God. Niet alleen in zijn ‘**begrijpende**

kracht van het verstand', maar ook in zijn **'scheppende wilskracht'** moet de mens op God gelijken. De meest opmerkelijke tekst in deze richting had reeds **Pico della Mirandola** aan het einde van de 15^e eeuw in zijn **'De dignitate hominis'** gepubliceerd. In zijn lofzang op het bewonderenswaardige van de mens parafraseert Pico het scheppingsverhaal, met als hoogtepunt een toespraak die God zelf – de 'algoede ambachtsman', zoals Pico Hem noemt tot Adam richt: "Aan jou, Adam hebben wij niet een vaste verblijfplaats, niet een eigen gezicht of een bepaalde gave in het bijzonder gegeven; het is de bedoeling dat jij de verblijfplaats, het gezicht en de gaven die je zelf verkiest naar je eigen wens en inzicht, zult verkrijgen en bezitten. De natuur van de anderen ligt vast en wordt binnen door ons voorgeschreven wetten beteugeld. Jij bent aan geen enkele beperking onderworpen. **Jij zult voor jezelf je natuur bepalen naar je eigen vrije wil waaraan ik je heb toevertrouwd.** Midden in de wereld heb ik jou geplaatst, zodat je van daaruit alles wat er om je heen in de wereld is gemakkelijker kunt bekijken. Ik heb je niet hemels en niet aards, niet sterfelijk en niet onsterfelijk gemaakt. **Als vrij en soeverein kunstenaar moet jij als het ware je eigen beeldhouwer zijn en jezelf uitbeelden in de vorm die je verkiest.** Je kunt ontaarden in de lagere vormen, de dierlijke, maar je kunt ook door eigen wilsbesluit herboren worden in de hogere vormen, die goddelijk zijn."¹

De wil – en dus ook de politieke wil – verschijnt als losgemaakt ('absolutus') van alle regels, politiek gezien losgemaakt van alle wetten, voorschriften en bindingen aan een stand. In een middeleeuws orde-denken waren deze nog als wezenlijke kenmerken door de goddelijke ratio voorgegeven. Nu echter wordt een **politiek 'absolutisme'** mogelijk, met een filosofische beredenering. Het opkomen van een 'potenza assoluta', een 'absolute macht', zoals Machiavelli zal zeggen, is een antwoord op het radicale verlies van orde en zekerheid. De menselijke ratio wordt hier in zijn maat-regelende vormgeving door het voluntarisme teruggedrongen.

Het is **Niccolò Machiavelli** die voor het politieke denken in deze richting het voortouw neemt. Hij pakt daarbij het paradigma van burgerlijke verstandigheid ('prudencia') op, maar met een voluntaristisch voorteken. Van voordeel is daarbij voor hem dat hij voor de republiek Florence voordien veertien jaar lang als staatsecretaris actief was. **Hij is de eerste die erin slaagt de republiek als een volledig eigen politieke wereld te presenteren;** immers, hij interpreteert haar voluntaristisch als een gestalte, die haar oorsprong en haar voortbestaan enkel en alleen te danken heeft aan de vrije besliskracht van de menselijke wil. **Het openstaan van de mens voor de 'Polis' verschijnt bij Machiavelli niet meer als een verwerkelijking van de menselijke wezensbepaling, maar als een puur contingente historische mogelijkheid.** De politieke wereld heeft feitelijk een door en door kunstmatige gestalte, die door de besliskracht van de mens gegenereerd wordt. Deze kracht nu is oorspronkelijk alleen in de individuele mens zelf te vinden. De wilsenergie van de enkeling treedt nu op de voorgrond. Deze eigenschap wordt in het Latijn met het begrip 'virtus' aangeduid, afgeleid van het oorspronkelijke 'vir', wat 'man' betekent. In een man die deze eigenschap belichaamt, zagen de Romeinen de daadkracht van een beslissende wil. De deugdzaamheid ('virtus') als rechtschapenheid wordt dus van de 'wil' afgeleid. Die zo begrepen 'virtus' verschijnt bij Machiavelli dan als de virtù. Het ideaal voor een krachtige politieke bestuurder is de **'uomo virtuoso'**, de mens met een uitmuntende virtù.

---

¹ Pico della Mirandola, De dignitate hominis, 50.

Niccolò Machiavelli

Biografie:

- Niccolò Machiavelli wordt 1469 te Florence geboren;
- Loopbaan als ambtenaar; 1498 secretaris van de tweede kanselarij van de Florentijnse republiek, later zelf kanselier van de raad; leider van een burgerbeweging in Florence;
- 1512 wordt Florence bij de oorlog van de 'Lega van Kamerijk' verslagen; de Medici (1508 vertrokken) komen opnieuw aan de macht: Machiavelli wordt ontslagen, gevangen gezet en gefolterd;
- vanaf 1513 exil in de buurt van Florence, op het landgoed Sant' Andrea; hier ontstaan de politiek-theoretische geschriften: 'Il Principe' (postuum gepubliceerd), 'Discorsi' (geschiedenis van Rome), en een werk over de krijgskunst; met zijn familie leefde hij in armoedige omstandigheden.
- 1527: dood van Machiavelli te Florence.

Grafmonument van Machiavelli – Sant Croce in Firenze

Het werk 'Il Principe' ('De vorst')

a) De historische en filosofische achtergrond

Het boek dat vandaag de dag vaak als een handleiding in de geheimen van succesvol politiek handelen wordt gezien, is zelf door een 'mislukte' politicus geschreven. Want zonder deze 'mislukking' had Machiavelli er geen tijd voor gehad.

Wat was gebeurd? Hij zou in de republiek Florence belangrijke posten hebben bekleed, zoals hij reeds vóór 1512 deed. Omdat hij echter bij de tegenstanders van de republiek als diens hoofdvertegenwoordiger bekend stond, werd hij na de terugkeer van de Medici in 1512 van zijn ambten ontslagen, bovendien van een samenzwering beticht, vervolgens gevangen gezet, gefolterd en tenslotte in het kader van een algemene amnestie weer vrijgelaten. Hij moest Florence echter verlaten, trok zich terug op het **landgoed Sant' Andrea** en begon te schrijven. In deze teruggetrokkenheid schreef hij ook **het werk 'Il Principe'**, wat **pas na zijn dood in 1532 gepubliceerd** werd. Het werd in Rome gedrukt met pauselijk 'Imprimatur', zonder vooreerst te bemerken welk geestelijke springstof erin verborgen lag. Pas nadat **kardinaal Reginald Pole** na de lectuur erover had geoordeeld: "Nauwelijks was ik begonnen te lezen, zo ontdekte ik dat het – hoewel het de naam en de stijl van een mens draagt – toch door de hand van de duivel geschreven moest zijn", begon de verontwaardiging los te breken. Dit oordeel heeft de Macchiavelli-receptie eeuwenlang bepaald: Macchiavelli was bij uitstek de leraar van het kwade.

Zijn werk markeert zonder meer **een cesuur in de politieke adviesliteratuur**. Tot dan toe waren vooral de zogenaamde '**Fürstenspiegel**' toonaangevend geweest met betrekking tot de opvoeding en bekwaamheid in het leiding geven. In deze 'spiegels' werd aan de vorst het ideale beeld van de identiteit van een goed mens en een goede politicus voorgehouden. **Hoe moreel hoogstaander de mens was, des te beter de politicus, en des te beter ook de maatschappij die hij regeerde**. Deze vaste overtuiging was gebaseerd op de veronderstelling dat de goede bedoeling en de goede werking in een vanzelfsprekende relatie met elkaar stonden. Precies deze aanname heeft Macchiavelli betwijfeld: namelijk dat goede mensen eo ipso goede politiek voortbrengen, respectievelijk dat goed politiek ageren van goede mensen afhankelijk is. Men heeft wel eens gezegd dat Macchiavelli het ideaal van de politiek door de werkelijkheid vervangen heeft, maar meer nog heeft hij een tot dan toe geldende vooronderstelling van opvatting aangaande politiek verwisseld: namelijk de vooronderstelling dat de intenties de werkingen bepalen. **Daardoor heeft hij de politiek immers uit de sfeer en de observatie van de moraal en de theologie gehaald, en haar een volledig eigenstandig terrein van het denken en onderzoeken toegewezen**.

Aan 'Il Principe' ligt een keninteresse ten grondslag, en wel de theoretische analyse van de actuele politieke omstandigheden in Italië. Machiavelli vond deze zeer onbevredigend. Daarom wordt de vraag gesteld: welke voorwaarden zijn noodzakelijk voor een succesvolle politiek? Machiavelli's eigen antwoord dwingt hem tot een radicale breuk met de christelijk-metafysische staatstheorieën. Op de plaats van de deugdenspiegel van de heerser (dapperheid, rechtvaardigheid, wijsheid, mildheid) komt bij Machiavelli nu het begrip '**virtu**' (sterkte, doorzettingsvermogen) te staan. Deze nieuwe vaardigheid moet de heerser in staat stellen macht te verwerven, te bewaren en – tijdgebonden – de eenheid en grootsheid van Italië te herstellen. **Als het erom gaat de macht in de staat te verwerven of te bewaren, dan is de vorst ook van ethische normen bevrijd**.

'Il Principe' omvat 26 hoofdstukken. Machiavelli begint met een historisch onderzoek naar de wijze waarop vorsten in het verleden hun heerschappij hebben verworven. De geschiedenis wordt macht-politiek geïnterpreteerd. Belicht wordt de genesis van machtsverhoudingen die niet door erfenis maar door eigen inspanning zijn

verkregen. De vorst moet hier telkens bemiddelen tussen **'virtu' en 'fortuna'**, tussen vormgevende kracht en gelegenheid, tussen de noodzaak van een ordening en het noodlot. Wanneer een historisch eenmalige gelegenheid zich aandient, dan moet deze consequent worden aangegrepen en uitgebuit. **De instrumenten van deze machtspolitiek zijn dus het aangrijpen van de gelegenheid (fortuna) en het doorzetten van de macht (virtu).** Daar kan dan bij voorbeeld ook het gevecht van vernieuwende bewegingen tegen het establishment bij horen.

Het **argumentatieve draaipunt** van het geschrift is **hoofdstuk 15**: terwijl het eerste gedeelte over het vorstendom handelt, houdt het tweede deel zich bezig met de vorst zelf. Hij is de **'uomo virtuoso'**, de mens van de renaissance bij uitstek. **Hij handelt als een machtspoliticus, die zich in het samenspel van 'virtu' en 'fortuna' steeds met de verhoudingen van de situatie-gebonden werkelijkheid geconfronteerd ziet.** Daarom moet hij op een bepaalde manier handelen om zijn macht veilig te stellen. Zodoende is het de vorst ook toegestaan om ijdel, onbetrouwbaar en belust op macht te zijn, als de situatie dit van hem vraagt. Macchiavelli contrasteert in antithetische omschrijvingen de mogelijke karaktertrekken van de vorst, **die niet alleen een 'via media' (middenweg) moet kennen, maar ook de extremen moet beheersen**: vrijgevig en achterdochtig, geliefd en gehaat, betrouwbaar en doortrapt. In deze constellaties toont zich ook de donkere kant van de mens. Hij hoeft niet per se zijn woord gestand doen, maar moet evenzeer de heerschappij met geweld uitoefenen, waarbij het geweld feitelijk aan de dieren toekomt: Macchiavelli verwoord hier een metaforisch taalgebruik van het beestachtige, dat terugslaat op een natuurtoestand van het menselijk samenleven. Anderzijds moet de vorst echter ook alles vermijden waardoor hij door het volk gehaat zou kunnen worden: hebberigheid, pronkzucht, erotische excessen, maar ook alle houdingen die hem als zwak, kleinmoedig en besluiteloos zouden laten overkomen. Daarentegen zijn moed, dapperheid en grootmoedigheid te beoefenen.

Citaten uit 'Il Principe':

"Rest ons te bezien op welke manier een vorst dient om te gaan met zijn onderdanen en zijn vrienden. [...] Omdat het mijn bedoeling was iets nuttigs te schrijven voor wie daar ontvankelijk voor is, heb ik het beter geoordeeld de dingen te beschrijven zoals ze zijn dan zoals men zich inbeeldt dat ze zijn. Want velen hebben zich republieken en vorstendommen ingebeeld die geen sterveling ooit daadwerkelijk heeft gezien of gekend. Want zo hemelsbreeds is het verschil tussen hoe men leeft en hoe men zou moeten leven, dat degenen die het leven zoals het is, inruilt voor het leven zoals het zou moeten zijn, eerder zijn eigen ondergang dan zijn eigen redding bewerkstelligt. Want iemand die zich in elk opzicht goed wil betonen, gaat onvermijdelijk te gronde te midden van de velen die niet goed zijn. En dus is het noodzakelijk dat een vorst, als hi zich wil handhaven, leert om niet goed te zijn, en om al naar gelang de omstandigheden zijn goede of zijn kwade kant te tonen."

"Dat het een vorst tot grote eer strekt als hij zich aan zijn woord houdt, en zich niet sluw maar rechtschapen betoont, behoeft geen enkel betoog. En toch leert de ervaring dat in onze tijd de grootste successen zijn geboekt door vorsten die zich aan hun woord weinig gelegen hebben laten liggen, en anderen op sluwe wijze een rad voor ogen hebben weten te draaien; en uiteindelijk zijn zij de vorsten die hun woord gestand wilden doen de baas geworden.

Welnu, men dient te weten dat men op twee manieren strijden kan: ten eerste, met wetten; ten tweede, met geweld. De eerste manier is eigen aan de mens, de tweede aan het dier. Maar omdat de eerste manier vaak niet toereikend is, dient men zijn toevlucht te nemen tot de tweede: daarom dient een vorst zich zowel met dierlijke als met menselijke middelen te kunnen weren. [...]

Gegeven dus het feit dat een vorst zich met dierlijke middelen dient te kunnen weren, dient hij die te kiezen van de vos en van de leeuw: want een leeuw staat machteloos tegen vallen, en een vos machteloos tegen wolven. Men dient dus vos te zijn om de vallen te ontwaren, en leeuw om de wolven weg te houden. Wie alleen te werk gaat als een leeuw, weet niet hoe de zaken in de wereld functioneren. Een wijze machthebber kan en moet zijn woord niet meer houden als dat in zijn nadeel is, en als de redenen waarom hij het gaf vervallen zijn. Als alle mensen goed waren, zou dit advies niet goed zijn. Maar omdat de mensen slecht zijn, en hun eigen woord ook niet zouden houden ten opzichte van jou, hoef jij het jouwe evenmin te houden ten opzichte van hen; en een vorst zit nooit om een wettig excuus verlegen dat hem van woordbreuk vrijpleit.”